

AYET SAYIMININ YAZMA MUSHAF LARIN BÖLGESEL KÖKEN TESPİTİNDE ROLÜ: HİCRİ ÜÇÜNCÜ ASIR ŞAM BÖLGESİ MEVKÛF MUSHAF LARI ÖRNEĞİ*

Betül GENAN**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 08 Aralık 2025, **Kabul Tarihi:** 02 Mart 2026, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2026, **Atf:** Genan, Betül. “Ayet Sayımının Yazma Mushafların Bölgesel Köken Tespitinde Rolü: Hicri Üçüncü Asır Şam Bölgesi Mevkûf Mushafları Örneği”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/1 (Mart 2026): 663-691.

DOI: 10.33415/daad.1837924

Öz

Erken dönem mushaf araştırmalarının temel meselelerinden birisi, mushafların ait oldukları coğrafya ve dönemin tespiti. Kadim mushafların çoğu istinsah veya vakıf kaydı taşımadığından, bunların aidiyetlerinin belirlenmesinde yazı tarzı, materyal özellikleri ve işaretlemeler gibi unsurlardan yararlanılmaktadır. Bu bağlamda ayet sonu işaretleri, bölgesel kökeni ortaya koymaya imkân veren yöntemlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Literatürde Hz. Osman'ın mushaf gönderdiği beş merkeze nispet edilen altı yahut yedi sayım sisteminden (addu'l-âyet) söz edilse de bunların mushaflara ne zaman ve hangi ölçüde yansıdığı tartışmalıdır. Dönem ve bölgesel aidiyeti bilinen mushaflardaki ayet sayımlarının incelenmesi, bu belirsizliğe ışık tutabilecek niteliktedir. Bu çalışma, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yer alan ve 260/873-874 senesinde Rabî'a b. Abdurrahman el-Kinânî tarafından Şam Emevî Camii'ne vakfedilen ŞE 8911 numaralı mushafın ayet sayımı bakımından incelenmesini konu almaktadır. Bu bağlamda öncelikle mushafın koleksiyon genelinde dağıtık halde bulunan varakları bir araya getirilmiş, sonrasında bu varaklar, ayet sayısına delalet eden göstergeler açısından incelenmiştir. Elde edilen veriler bir veritabanına kaydedilmiş ve bu verilerin yedi ayet sayım sistemiyle ne ölçüde örtüştüğü analiz edilmiştir. Ayrıca bu veriler hicri üçüncü yüzyılda Bilâdü'sşam bölgesine vakfedilen Amâcûr ve Abdulmun'im Mushaflarıyla mukayese edilmiştir. İnceleme sonucunda Kinânî Mushafı'nın, Dimaşkı sayımı esas aldığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, Dimaşkı sayımın hicri üçüncü asırda bölge mushaflarına yansıdığını ortaya koymuştur. Ayrıca söz konusu mushafın, ayet sayımı bakımından Basrî sayımla ilişkilendirilen Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'ndan bu yönüyle ayrıldığı görülmüştür. Sonuç olarak ayet sayımının mushafların menşeyini tespit etmede önemli bir veri sunduğu, ancak tek başına belirleyici olmadığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kadim Yazma Mushaf, Şam Evrakı Koleksiyonu, Ayet Sayımı (Addu'l-âyet), Şamî Sayım, Dimaşkı Sayım.

* Bu makale, 26-28 Eylül 2025 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen CQS - Kur'an Araştırmaları Kongresi'nde "Yazma Mushafların Bölgesel Köken Tespitinde Ayet Sayımının Rolü: Hicri Üçüncü Asır Şam Bölgesine Ait Mevkûf Mushaflar Örnekleme" başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir. Makalede ele alınan yazma mushafın vakıf kaydının okunmasına sağladığı destekten dolayı Tübingen Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Omar Hamdan'a ve değerlendirmeleriyle makaleye katkı sunan İstanbul Medeniyet Üniversitesi Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Genan'a teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, betulgenan@gmail.com, Orcid ID: https://orcid.org/0000-0002-6780-4332.

The Role of Verse-Numbering in Identifying the Regional Origins of Qur'anic Manuscripts: The Case of Third-Century AH Mawqūf Muṣḥafs from the Syrian Region^{*}

Betül GENAN^{**}

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 08 December 2025, **Accepted:** 02 March 2026, **Published:** 31 March 2026, **Cite as:** Genan, Betül. "The Role of Verse-Numbering in Identifying the Regional Origins of Qur'anic Manuscripts: The Case of Third-Century AH Mawqūf Muṣḥafs from the Syrian Region". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/1 (March 2026): 663-691.

DOI: 10.33415/daad.1837924

Extended Abstract

One of the central challenges in the study of early Qur'anic manuscripts is determining their geographical and chronological origins. Since most early codices lack colophons or endowment records, researchers rely on features such as script style, material characteristics, and diacritical marks to establish their provenance. Among these, verse-ending signs are of particular importance. Examining these signs allows scholars to identify the verse-numbering system ('addu'l-āy) used in a muṣḥaf, providing an important clue to its regional background. Classical sources describe six verse-numbering systems associated with the five centers to which Caliph 'Uthmān had sent Qur'anic codices—namely, the first and second Medinan, Meccan, Basran, Kufan, and Shāmī (or Dimashqī) systems—and, according to some accounts, a seventh system known as the Himsī. Yet there remains no clear evidence for when or to what extent these systems were reflected in regional manuscripts. Studying the verse-numbering practices of early codices can therefore help clarify the historical development of these systems.

In the literature, many studies have suggested that the verse-numbering systems used in Qur'anic manuscripts can serve as a source of data for determining their regional provenance. Indeed, Yasin Dutton has used verse-numbering information to identify the geographical origin of the manuscripts he examined. At the same time, Intisar Rabb has likewise assumed

^{*} This article is an expanded version of the paper entitled "The Role of Verse Counting in Identifying the Regional Origins of Qur'anic Manuscript: The Case of Mawqūf Manuscripts from the Third Century AH in the Damascus Region" presented at the CQS - Qur'an Studies Congress held in Istanbul on 26–28 September 2025. I would like to express my gratitude to Prof. Dr. Omar Hamdan (University of Tübingen) for his assistance in reading the endowment (waqf) record of the Qur'anic manuscript discussed in this article, and to Dr. Şeyma Genan (Istanbul Medeniyet University) for her valuable comments on the manuscript.

^{**} Assist. Prof., Istanbul Medeniyet University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Qur'anic Recitation and the Science of Qirā'at, İstanbul/Turkey, betulgenan@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6780-4332>.

that a manuscript's numbering system can reflect its regional background. This raises the question of whether such an assumption can be applied to early Qur'anic manuscripts in general, for while it seems reasonable to expect that a manuscript produced in a particular city would follow the numbering system attributed to that city, this correspondence is not necessarily obligatory. In this regard, a previous study examined two early Qur'anic manuscripts from the Shām region dating to the third century AH: the Amājūr Muṣḥaf and the 'Abd al-Mun'im Muṣḥaf. The analysis found that the Amājūr Muṣḥaf fully conforms to the Basran numbering system, while the 'Abd al-Mun'im Muṣḥaf, though not identical, exhibits approximately 82 percent correspondence. These findings challenge the assumption that verse-numbering systems necessarily reflect a manuscript's geographical provenance. Indeed, they suggest that the Basran system was known and employed in the Shām region during the third century AH.

In light of these findings, the relationship between the verse-numbering systems used in Qur'anic manuscripts and the geographical regions in which they were produced remains somewhat ambiguous. Clarifying this issue will likely require further studies examining the verse-numbering systems of manuscripts with well-established periods and regional provenance. From this perspective, and as a continuation of the earlier line of research focusing on manuscripts endowed in the Shām region during the third century AH, the present study examines another Qur'anic manuscript endowed in Damascus in the mid-third century AH. The manuscript under examination, catalogued as ŞE 8911, is part of the Damascus Document Collection and comprises several dispersed folios. According to its endowment record, it was donated to the Umayyad Mosque of Damascus in 260/873–874 by Rabi'a b. 'Abd al-Rahmān al-Kinānī. This study aims to determine the verse-numbering system employed in this manuscript and thereby shed light on the system in circulation in the Shām region during the third century AH.

To achieve the aims of this study, both qualitative and quantitative methods were employed. In the first stage, all accessible folios of the Kinānī Muṣḥaf, which constitutes the study's sample, were gathered and systematically examined. In this context, verse-ending signs and sūra headings indicating verse counts were analyzed, and the resulting data were recorded in a database. In the second stage, quantitative methods were used to assess the degree of correspondence between these data and seven recognized verse-numbering systems. Accordingly, the data obtained from the muṣḥaf were compared with those of the seven systems. The analysis revealed that the muṣḥaf follows the Dimashqī verse-numbering system, traditionally associated with the Shām region. This finding indicates that the Dimashqī system had already appeared in regional Qur'anic manuscripts by the mid-third century AH. It also shows that, in this respect, the Kinānī Muṣḥaf differs from two other manuscripts endowed in the same century and region, the Amājūr and 'Abd al-Mun'im Muṣḥafs, which are associated with the Basran system. Therefore, while verse-numbering provides valuable data for identifying the provenance of manuscripts, it cannot be considered a definitive indicator on its own. For this reason, further studies on manuscripts of known provenance may help clarify the origins of those with uncertain backgrounds by providing data on the regional and chronological distribution of verse-numbering systems.

Keywords: Qirā'āt, Early Qur'anic Manuscript, Damascus Documents Collection, Verse Numbering ('Addu'l-Āy), Syrian System (*al-Shāmī*), Damascene System (*al-Dimashqī*).

Giriş

Yazma mushaflar üzerine yapılan araştırmalar; kullanılan malzeme, mürekkep, sayfa düzeni, yazım özellikleri, yazıya ilave edilen işaretler, metin dışı unsurlar ve tezyinî hususiyetlerin incelenmesi yoluyla hem mushaf kitabet geleneğine hem de Kur'an tarihine dair bilinmeyen hususların aydınlatılmasını hedeflemektedir. İncelenen unsurlar arasında ayet sonu işaretleri de bulunmaktadır. Ayet sonu işaretlerinin incelenmesine dayanan bu yöntem, mushaflarda yer alan işaretler üzerinden ayet sayım sisteminin (addu'l-ây) belirlenmesini esas almaktadır. Nitekim Kur'an'ı Kerim'in ihtiva ettiği ayet sayısına ilişkin eserlere göre Hz. Osman'ın mushaf gönderdiği beş beldenin kurrâsına atfedilen altı sayım sistemi (*Medeniyyu'l-evvel*, *Medeniyyu'l-ahîr*, *Mekkî*, *Basrî*, *Kûfî* ve *Şamî/Dımaşkî*) ortaya çıkmıştır. Bu sayım sistemleri, ayet sonu olduğu konusunda ihtilaf bulunan yerler sebebiyle birbirinden farklı sayılar içermektedir.¹ Bazı kaynaklarda ise bu altı sayım sistemine ilave olarak Şam bölgesindeki Humus şehrine nispet edilen *Hımsî* sayım sistemi de zikredilmekte ve böylece toplam yedi sayım sisteminden söz edilmektedir.² Söz konusu şehirlerdeki kıraat imamları, öğrencilerine kıraatle birlikte ayet sayımını da aktarmış,³ böylece her bir merkezde belirli bir sayım sistemi rivayet edilir hâle gelmiştir.

Mevcut veriler ışığında, söz konusu sayım sistemlerinin ilgili bölgelerde istinsah edilen mushaflara ne zaman yansıdığı net olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte her bir ayet sonuna durak, beşli ayet

¹ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Kuveyt: Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1414/1994), 67-70; Gânim Kaddûrî el-Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'l-mesâdir ve'l-mesâhif: Dirâse tatbikiyye fî mesâhif mahtûta* (Riyad: Merkezu Tefsir li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1439/2018), 136-137; Mehmet Kara, *Sayısal Boyutlarıyla Kur'an Metni: Addu'l-Ây İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2024), 40-45.

² Ebû Amr ed-Dânî (öl. 444/1053) yedinci sayım sistemi olarak *Hımsî* sayımdan bahsetmekle birlikte yalnızca onun diğer sayım sistemlerinden infirat ettiği yerleri topluca zikretmekle yetinmiş; ayet sayım sistemlerinin ihtilaflarını sûre sûre ele aldığı bölümde ise *Hımsî* sayıma yer vermemiştir. Bunun sebebi olarak Dânî, *Hımsî* sayımın unutulmuş olmasını ve bu sistemi uygulayan kimsenin kalmamasını göstermektedir. bk. Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 70, 97-98. İbrahim b. Ömer el-Ca'berî (öl. 732/1332) ise *Hımsî* sayımın diğer sistemlerden infirat ettiği yerleri topluca zikretmenin yanı sıra ayet sonu ihtilaflarını tüm sayım sistemleri çerçevesinde ele aldığı bölümde de bu sisteme yer vermiştir. Dolayısıyla Ca'berî, Şam bölgesine ait *Dımaşkî* ve *Hımsî* olmak üzere iki farklı sayım sistemini aktarmaktadır. bk. İbrahim b. Ömer el-Ca'berî, *Hüsnü'l-meded fî ma'rifeti fennî'l-aded*, thk. Beşir Hasan el-Himyerî (Medine: Mucemmu'u'l-Melik Fehd li-Tibâ'ati'l-Mushafî'ş-Şerîf, 1432/2011), 259-260, 298 vd.

³ Bu husustaki rivayetler için bk. Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 48-49.

gruplarının sonuna tahmîs ve onlu ayet gruplarının sonuna ta'sîr işaretlerinin erken dönemlerden beri mushaflara eklendiği bilinmektedir. Nitekim Dâni (öl. 444/1053), tâbiîn alimi Katâde'den (öl. 117/735) aktarılan bir rivayetten hareketle mushaflarda ayet sonlarına noktaların, tahmîs ve ta'sîr işaretlerinin eklenmesi usulünü sahabe ve tâbiîn büyüklerine nispet etmektedir.⁴ Ganim Kaddûrî Hamed de konuyla ilgili rivayetlerin mushaflarda ta'sîr uygulamasının i'râb ve i'câmdan daha eski olduğunu gösterdiği kanaatinde.⁵ Mushaflara toplam ayet sayısının yazılması uygulamasına gelince, bu usulü de sahabeye ve tâbiîne dayandıran rivayetler söz konusudur.⁶ Ancak Muhammed Abay, mushaflara ayet sayısı yazma uygulamasının sahabeye kadar götürülmesinin ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmektedir. Zira Abay'a göre ayet sayımlarının mushaflara yazılması, kurrânın ayet sayımlarını gerçekleştirmesinden ve bu konuda eser telif etmesinden sonraki süreçte meydana gelmiş olmalıdır; günümüze ulaşan mushaflardaki sayımların addu'l-âyet eserlerinde aktarılan sayım sistemleri ile uyumlu olması da bunun göstergesidir.⁷ Bu değerlendirmeye göre ayet sayımına ilişkin yazılan ilk eserlerin hicri birinci asrın sonu, ikinci asrın başlarına ait olduğu⁸ dikkate alındığında ayet sayımlarının bu dönem itibarıyla mushaflara yansıdığı düşünülebilir. Ancak kaynaklarda zikredilen sayım sistemlerinin erken dönem mushaflarında tam bir karşılık bulmadığı görülmektedir. Nitekim erken dönem mushaflarının ayet sayımı açısından ele alındığı birçok araştırmada, incelenen mushafın bilinen sayım sistemlerinden biriyle tam olarak örtüşmediği, bunun yerine karma bir sayımı içerdiği sonucuna ulaşılmıştır.⁹ Bu uyumsuzluk, işa-

⁴ Ebû Amr Osman b. Said ed-Dâni, *el-Muhkem fî ilmi nakti'l-mesâhif*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Dimaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1438/2017), 60-61.

⁵ Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 152.

⁶ Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman İbn Ebî Davud, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhibbuddin Abdussubhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/512-513.

⁷ Muhammed Abay, Hz. Osman Sonrası Mushaf Tarihi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 32. Ayet sayım sistemlerinin hicri ikinci asra kadar bilinmediğine dair bir görüş için bk. Yasin Dutton, "An Early Mushaf According to the Reading of Ibn 'Âmir", *Journal of Qur'anic Studies* 3/1 (2001), 84.

⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 56; "Mukaddime", *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân* (Kuveyt: Merkezul-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1414/1994), 4-5.

⁹ Bu husustaki çalışmalar için bk. Alba Fedeli, *Early Qur'anic Manuscripts, Their Text, and The Alphonse Mingana Papers Held in The Department of Special Collections of The University of Birmingham* (Birmingham: University of Birmingham, Institute for Textual Scholarship and Electronic Editing, Doktora Tezi, 2014), 174-175; Dutton, "An Early Mushaf According to the Reading of Ibn 'Âmir", 82-84; Yasin Dutton, "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)", *Journal of Qur'anic Studies* 6/1 (2004), 65; Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 165; Betül Özdirek Şa-

retlemeyi gerçekleştiren kâtibin sayım sistemlerine yeterince hâkim olmamasından ve bu sebeple bazı yerlerde yanlışmasından kaynaklanabileceği gibi bugün bilinmeyen bir sayım sistemini uygulamış olmasına da bağlanabilir.¹⁰

Gelinen bu noktada ayet sayım sistemlerinin, kıraatlerin standartlaşma öncesi dönemde gösterdiği çeşitliliğe benzer şekilde çeşitliliğe sahip olup olmadığı ve bugün bilinen sayım sistemlerinden farklı sayımların ortaya çıkıp çıkmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Ayrıca kaynaklarda yer bulan yedi sayım sisteminin erken dönemlerde nerelerde ne derece yaygınlık elde ettiği sorusu konuya ilişkin bir diğer meseledir. Konuya ilişkin belirsizliklere karşın yazma mushaf merkezli birçok çalışmada, yazma mushaflarda esas alınan ayet sayımlarının, bu mushafların kıraat tercihleri ve bölgesel aidiyetlerinin tespitinde bir veri kaynağı olabileceği yönünde görüşler dile getirilmiştir. Nitekim Yasin Dutton, yazma mushaflara dair kaleme aldığı birçok makalesinde ayet sayım bilgisini, incelediği mushafın kıraatini ve bu kıraate bağlı olarak muhtemel coğrafi menşeyini belirlemede bir araç olarak kullanmıştır.¹¹ Dutton'ın araştırma çizgisinden hareketle Intisar Rabb de bir mushafta esas alınan ayet sayım sisteminin o mushafın coğrafyasına ve kıraatine dair kanıt sunacağı varsayımından hareket etmiştir.¹² Ancak söz konusu varsayımın erken dönem mushaflarının geneline teşmil edilip edilemeyeceği hususu tartışmaya açıktır. Çünkü belirli bir şehre ait bir mushafta o şehre ait sayımın esas alınması makul olsa da bu durum zorunluluk arz etmemektedir. Zira bir mushafın kâtibinin/nâkıtının, ayet sonlarını işaretlerken, esas aldığı kıraatle ilişkili olan ayet sayım geleneğine vâkıf olması veya onu takip etmesi her durumda beklenmez.

hin, *Mushaf Neşriyatı ve Araştırmalarında Oryantalistlerin Paradigma ve Yöntemleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 199-201; Kara, *Addu'l-Ây İlmi*, 61; Betül Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu Örneği* (İstanbul: İFAV, 2025), 96.

¹⁰ Bu yönde değerlendirmeler için bk. Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 165; Kara, *Addu'l-Ây İlmi*, 61.

¹¹ Yasin Dutton, "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts (Part II)", *Journal of Qur'anic Studies* 2/1 (2000), 17-18; Dutton, "An Early Muşhaf According to the Reading of Ibn 'Amir", 83; Dutton, "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)", 65; Yasin Dutton, "Two 'Hijāzī' Fragments of the Qur'an and Their Variants, or: When Did the Shawādhhdh Become Shādhhdh?", *Journal of Islamic Manuscripts* 8/1 (2017), 13.

¹² Intisar A. Rabb, "Non-Canonical Readings of the Qur'an: Recognition and Authenticity (The Hımşı Reading)", *Journal of Qur'anic Studies* 8/2 (2006), 91.

Literatürde bu problem, bölgesel aidiyeti ve tarihi belirli iki kadim mushafın ayet sayımına yönelik bir inceleme üzerinden ele alınmıştır. Bu çalışma, ayet sayım sisteminin bölgeyle ilişkilendirilmesinin zorunlu olmadığı sonucunu ortaya koymuştur.¹³ Söz konusu mushafların her ikisi de Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir.¹⁴ Bu iki mushaftan ilki 262/876 senesinde Abbasî Şam valisi Amâcûr et-Türkî tarafından Sûr şehrindeki bir yapıya; ikincisi ise 298/911 senesinde Abdulmun'im b. Ahmed tarafından Şam Emevî Camii'ne vakfedilmiştir. Hicri üçüncü asra ait olan bu iki mushaf, tarih kaydı bulunan en erken örnekler arasında yer alır. Üstelik her ikisi de Şam bölgesine (Bilâdüşşam) vakfedilmiştir. Söz konusu araştırmada bunlardan Amâcûr Mushafı'nın Basrî sayım ile tam bir uyum içinde olduğu sonucuna ulaşılmış;¹⁵ Abdulmun'im Mushafı'nın ise tam bir örtüşme göstermese de Basrî sayımla yaklaşık %82 oranında belirgin bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.¹⁶ Amâcûr Mushafı'na dair bu bulgu, hicri üçüncü asırda Şam bölgesinde Basrî sayım geleneğinin bilindiğine ve bölge mushaflarına yansıdığına işaret etmektedir. Abdulmun'im Mushafı bağlamında ortaya çıkan sonuç ise eğer işaretleme hatalı değilse ve kâtibin bilinçli bir tercihini yansıtıyorsa, Basrî sayımla yüksek düzeyde benzerlik gösteren fakat günümüzde bilinmeyen farklı bir ayet sayım sisteminin var olduğu ihtimalini gündeme getirmektedir.

Bu veriler ışığında mushaflarda esas alınan ayet sayımının bu mushafların yazıldığı bölgelerle ilişkisi meselesinin belirli ölçüde muğlak kaldığı görülmektedir. Bu meselenin aydınlatılabilmesi için beş şehre nispet edilen ayet sayım sistemlerinin erken dönemlerden itibaren bu şehirlerin mushaflarında sistemli biçimde yer alıp almadığı sorusu cevaplanmalıdır. Bu da ancak belirli bir bölgeyle ilişkilendirilen erken dönem mushaflarını ayet sayımı bakımından konu alan daha fazla araştırmancının gün yüzüne çıkmasıyla mümkün olabilir. Bu araştırma, söz konusu perspektiften hareketle ve hicri üçüncü asır Şam bölgesi örneklemini içeren daha önceki araştırma çizgisinin bir devamı olarak hicri üçüncü asrın ortalarında Şam şehrine vakfedilen bir başka mushafın ayet sayımı bakımından incelenmesini konu almaktadır. İncelemeye konu olan mushaf Şam Evrakı Koleksiyonu'nda yer alan ve varakları koleksiyon geneline dağılmış olarak bu-

¹³ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 40-117.

¹⁴ Her iki mushafın varaklarının bir bölümü dünya genelinde farklı koleksiyonlara dağılmış haldedir. bk. Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 41-52, 82-87.

¹⁵ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 60-61.

¹⁶ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 96.

lunan ŞE 8911 numaralı Kur'an yazmasıdır. Vakfiyesindeki bilgiye göre bu mushaf 260/873-874 senesinde Rabî'a b. Abdurrahman el-Kinânî tarafından Şam Emevî Camii'ne vakfedilmiştir. Bu tarih, söz konusu mushafı diğer iki Şam kökenli mushafa görece daha erken zaman dilimine götürmektedir. Kinânî Mushafı yazılı literatürde ilk kez bu çalışma kapsamında incelenmektedir.

Araştırmanın amacına ulaşılabilmesi için nitel ve nicel araştırma yöntemleri birlikte kullanılacaktır. Nitel yöntemler kapsamında doküman ve içerik analizi tekniklerinden yararlanılarak Kinânî Mushafı'nın erişilebilen tüm varakları bir araya getirilecektir. Bu bağlamda Kinânî Mushafı'ndaki ayet sonlarını gösteren işaretler ve ayet sayısına dair bilgi içeren sûre başı kitabeleri analiz edilecek ve elde edilen veriler bir veritabanına kaydedilecektir. Söz konusu verilerin yedi farklı ayet sayım sistemi olan Medeniyu'l-evvel, Medeniyu'l-ahîr, Mekkî, Basrî, Kûfî, Dimaşkî ve Hımsî sayımlar ile ne derece örtüştüğünü değerlendirmek amacıyla nicel analiz yöntemleri kullanılacaktır. Mushaftan elde edilen veriler söz konusu yedi sayı sistemiyle karşılaştırılarak Kinânî Mushafı'nın bu sistemlere uyum düzeyi ortaya konacaktır.

Kinânî Mushafı'nın Tanıtımı

Kinânî Mushafı'nın formları birbirinden ayrılmış olup varakları Şam Evrakı Koleksiyonu'nun tamamına dağılmış durumdadır.¹⁷ Koleksiyon genelinde mushafa ait varakları tespit etmek üzere tarafımda gerçekleştirilen çalışma sonucunda mushafın 34 varak (68 sayfası) bir araya getirilmiştir. Bu varaklar, Tevbe sûresinin 61-90, Yûnus sûresinin 52-109, Yûsuf sûresinin 1-80, Ra'd sûresinin 5-43, İbrâhîm sûresinin 1-25, Fâtır sûresinin 12-32, Sâffât sûresinin 149-182, Sâd sûresinin 1-15 ve 83-88, Zümer sûresinin 1-13 ve 73-75, Mü'min sûresinin 1-18 ve 58-85, Şûrâ sûresinin 35-53 ve Muhammed sûresinin 15-38. ayetleriyle Hûd, Fussilet (son ayetin bir kısmı noksan olarak) ve Fetih sûrelerinin tamamını içermektedir.¹⁸ Bu yapraklar, Kur'an metninin yaklaşık %12,05'ine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla mushafın tamamının yaklaşık 282 varaktan (564 sayfadan)

¹⁷ Şam Evrakı Koleksiyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Betül Genan vd., "Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Teşekkül Ettiği Kadim Bir Arşiv: Kubbetü'l-Hazne ve Tarihi", *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (27 Mart 2024), 111-114.

¹⁸ Varakların yer aldığı envanter numaraları için bk. *Kinânî Mushafı* (İstanbul: Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Şam Evrakı Koleksiyonu, ŞE 637, ŞE 803, ŞE 4630, ŞE 6662, ŞE 8911, ŞE 12808/254-256, ŞE 12869/172-174, ŞE 12914/174-177, ŞE 12995/29-30).

oluştugu tahmin edilebilir. Söz konusu rakam, bu mushafın günümüz matbu mushaflarına yakın bir hacme sahip olduğunu göstermektedir.

Kinânî Mushafı'nın fiziksel özelliklerine gelince dikdörtgen formdaki mushafın varakları yaklaşık 17x23,5 cm (boy/en) ölçülerindedir. Metnin sayfada kapladığı alan ise takriben 12x18 cm olarak ölçülmektedir. Parşömen üzerine yazılan bu mushaf, kalın ve dik karaktere sahip, harflerin yer yer enlemesine hafifçe uzatıldığı kûfî hatla istinsah edilmiştir. Ana metin kahverengi mürekkeple meşk edilmiştir. Şekil bakımından benzer harfleri ayırt etmede kullanılan i'câm noktaları oldukça nadir biçimde uygulanmıştır. Ayet sonlarını belirten durak işaretleri yine kahverengi mürekkeple eklenmiştir. Mushafta Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından geliştirilen i'râb noktalaması uygulanmış olup bu noktalar kırmızı mürekkep ile konmuştur. Sûre başlıkları ve onlu ayet sonlarını gösteren ta'şîr işaretlerinin tezyinatında ise kırmızı ve yeşil mürekkep beraber kullanılmıştır (bk. Şekil 1). Mushafta sûre başlarında ve ayet sonu işaretlerinde altın tezyinata rastlanmamaktadır.

db | 671

Şekil 1: Kinânî Mushafı'nda Muhammed Sûresinin 37-38. Ayetleri ile Fetih Sûresinin Başlangıçtan 8. Ayete Kadar Olan Bölümünü İhtiva Eden Varak (ŞE 8911/2sol)

Kinânî Mushafı'nın her bir sayfası on sekiz satır içermektedir. On sekiz satırlık sayfa düzeni, sûre başlıklarının bulunduğu varaklarda da korunmuş, yeni başlayan sûrenin yer aldığı sayfalar sûre ismi ve besmeleyle birlikte toplam satır sayısı yine on sekiz olacak şekilde tertip edilmiştir (bk. Şekil 1). Buna mukabil mushafın iki varağında satır sayısının normal düzenin altında tutulduğu görülmektedir. Bu iki varaktan Fetih sûresinin son ayetini içeren varak altı satırdan (bk. ŞE 8911/4sol); İbrâhîm sûresinin 25. ayetini içeren varak ise yedi satırdan (bk. ŞE 637/17sol) oluşmaktadır. Her iki varakta da satırlar sayfanın ortasına yerleştirilmiş ve her ikisinin de arka sayfası boş bırakılmıştır. Bu iki varağın, cüz sonu olması hasebiyle daha az satır düzenine sahip olduğu ve günümüzde matbu mushaflarda yerleşik bir düzen haline gelmiş olan 30'lu cüz taksiminden farklı bir cüz taksimini¹⁹ esas aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbrâhîm sûresinin 25. ayetiyle Fetih sûresinin 29. ayeti yedili taksim cüz sonlarına karşılık gelmektedir. Yedili taksime göre İbrâhîm sûresinin 25. ayeti üçüncü cüzün (*es-seb'u's-şâlis*) sonunda, Fetih sûresinin son ayeti olan 29. ayet ise altıncı cüzün (*es-seb'u's-sâdis*) sonunda yer almaktadır.²⁰ Dolayısıyla söz konusu iki varğa dayalı olarak Kinânî Mushafı'nın yedili cüz taksimini esas aldığı ve bu taksimdeki cüz sonlarının kaynaklarda kaydedilenlerle tam bir uyum arz ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Yedili cüz taksiminin erken dönemlerde yaygın olduğu ve birçok kadim yazma mushafta uygulandığı görülmektedir. Nitekim hicri dördüncü asrın ortalarında istinsah edilmiş olan Muhallisî Mushafı yedili sisteme uygun işaretlemeler içermektedir.²¹ Aynı asrın sonlarına doğru yazılan İbnu'l-Bevvâb Mushafı'nda otuzlu ve altmışlı cüz taksimleriyle birlikte yedili cüz taksiminin gösterildiği bir usul izlenmiştir.²² Hicri beşinci asırda vakfedilen Emetu'l-Ganî Mushafı hem yedili hem de otuzlu cüz taksimine ilişkin işaretler ihtiva ederken yine hicri beşinci asra tarihlenen İbn İsmail

¹⁹ Kur'an metninin belirli bir düzen halinde okunmasını sağlamak, ezberlenmesini ve öğretim süreçlerini kolaylaştırmak amacıyla erken dönemlerden itibaren Kur'an'ın cüz, hizb ve vird adı verilen bölümlere ayrılması uygulaması ortaya çıkmıştır. Bu uygulama sahabe dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönem ve takip eden süreçte çok sayıda farklı cüz taksimi varlık kazanmıştır. Dâni, cüz bölümlemesine dair ikiden başlayarak üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, yirmi yedi, otuz, altmış, yüz yirmiye varan sayıda farklı cüz taksimatları hakkında bilgi aktarmaktadır. bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 302-305, 311-320; Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 170-172; Abay, *Hiz. Osman Sonrası Mushaf Tarihi*, 22, 45-50; Kara, *Addu'l-Ây İlmi*, 95-102.

²⁰ Bu hususta bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 303-304.

²¹ Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 173.

²² Hamed, *Ulûmu'l-Kur'ân*, 173-174; Abay, *Hiz. Osman Sonrası Mushaf Tarihi*, 52.

Mushafı yalnızca yedili sisteme göre bölümlenmiştir.²³ Buna mukabil Kinânî Mushafı gibi hicri üçüncü asır Şam bölgesinde vakfedilmiş olan Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'nda otuzlu cüz taksimi esas alınmış ve bu bölümlendirme vakfiyelerinde özel olarak belirtilmiştir.²⁴ Kinânî Mushafı'na paralel şekilde Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'na cüz bölümlenmesine dair müstakil semboller eklenmemiş, cüz sonları satır düzeni ve levha tezhipleri gibi unsurlarla gösterilmiştir.²⁵ Bu verilere göre bugün bilinen tarih kayıtlı mushaflar arasında yedili taksimi esas alan en eski örneğin Kinânî Mushafı olduğu söylenebilir.

Kinânî Mushafı'na ait 34 varak içerisinde tek bir vakıf kaydı bulunmaktadır. Bu vakıf kaydı ŞE 8911/5 numaralı varakta yer almakta olup Fetih sûresinin son ayetlerinin yazılı olduğu varanın arka kısmına (b yüzü) ana metinden farklı bir yazı tarzıyla düşülmüştür (bk. Şekil 2). Ana metne kıyasla daha yuvarlak hatlar taşıyan bu yazının, müstensihlerin kitap istinsahında tercih ettiği, hızlı bir şekilde meşk edilebilen bir yazım üslubu olduğu söylenebilir. Nitekim mushaf müstensihlerinin Kur'an'ı, Kur'an dışı yazıdan ayırmak amacıyla vakıf kayıtlarını bilinçli olarak farklı bir tarzda kaleme alma eğiliminde oldukları bilinmektedir. Kinânî Mushafı söz konusu üslubu içermesi bakımından Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'ndan ayrılmaktadır.²⁶ Kinânî Mushafı'ndaki bu vakıf kaydının Arapça aslı ve Türkçe tercümesi aşağıda sunulmuştur:²⁷

db | 673

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، بَرَكَتُهُ مِنَ اللَّهِ وَسَلَامُهُ، حُسْنُ اللَّهِ
هَذِهِ الْأَجْزَاءُ فِي مَسْجِدِ الْجَامِعِ بِمَدِينَةِ دِمَشْقَ أَبْنَاءُ رِضْوَانِ اللَّهِ وَتَوَابِهِ
حَبَسَهَا رِبْعَةُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رِبْعَةَ الْكِنَانِيِّ، لَا تُبَاعُ وَلَا
تُورَثُ وَلَا تُمَهَّرُ وَلَا تُحْبُ وَلَا تُعَارُ. رَحِمَ اللَّهُ مَنْ قَرَأَ فِيهَا وَدَعَا لَهُ بِالْمَغْفِرَةِ
وَالْعِثْقِ مِنَ النَّارِ. آمِينَ رَبَّ الْعَالَمِينَ! وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ وَعَامَّةٍ

²³ Şeyma Genan, *Kadim Mushaflarda Zabt Geleneği; Şam Evrakı Koleksiyonu Kur'an Yazmaları Örnekleme* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025), 117, 131-132.

²⁴ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 64-65, 104.

²⁵ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 64-65, 88, 104.

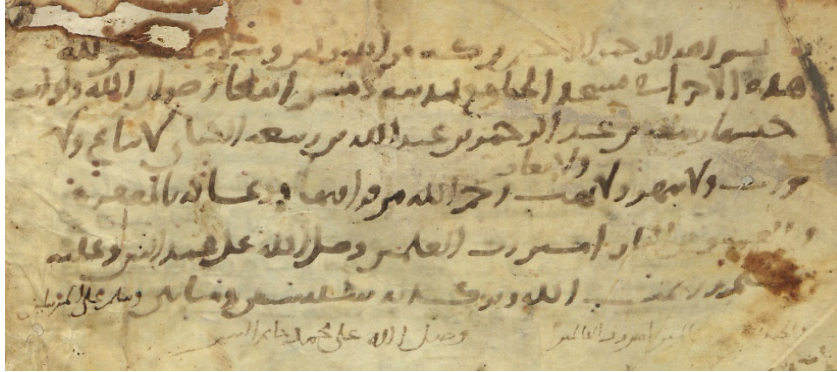
²⁶ Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'nın vakıf kayıtları hakkında detaylı bilgi için bk. Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 67-78, 106-113.

²⁷ Bu vakıf kaydının müşkil ibarelerinin okunmasında sunduğu yardımlarından dolayı Tübingen Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Omar Hamdan'a minnettarlığımı ifade etmeyi bir borç bilirim.

الْمُسْلِمِينَ وَرَحِمْتُ اللَّهَ وَبَرَكَاتُهُ. سَنَةً سِتِّينَ وَمِائَتَيْنِ وَسَلَّمْ عَلَى الْمُرْسَلِينَ
وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، آمِينَ رَبَّ الْعَالَمِينَ! وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ، خَاتَمِ النَّبِيِّينَ

“Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Allah’tan bir bereket ve selâm olsun. Bu cüzler Allah’ın rızasını ve sevabını kazanmak için Dimaşk şehrindeki camiye Allah için vakfedilmiştir. Bunları Rabî’a b. Abdurrahman b. Abdullah b. Rabî’a el-Kinânî vakfetmiştir. Bu cüzler satılmaz, miras yoluyla intikal etmez, mehir olarak verilmez, hibe edilmez ve ödünç verilmez. Bu cüzlerden okuyana ve [bu cüzlerin vâkıfına] mağfiret ve ateşten kurtuluş için dua eden kimseye Allah rahmet etsin. Âmin, ey âlemlerin Rabbi! Allah, peygamberi Muhammed’e ve Müslümanların tümüne salât eylesin ve rahmetini, bereketini ihsan etsin. [Bu cüzler] hicri iki yüz altmış senesinde [vakfedilmiştir]. Allah gönderilmiş olanlara selam eylesin. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur. Âmin, ey âlemlerin Rabbi! Allah, peygamberlerin sonuncusu Muhammed’e salât eylesin.”

674 | db

Şekil 2: Kinânî Mushafı’nın Vakıf Kaydı (ŞE 8911/5)

Bu vakıf kaydına göre mushaf cüzler halinde yazılmış, ancak cüzlerin toplam adedi belirtilmemiştir. Ancak mushafın yedili cüz sistemini esas aldığı bulgusu dikkat alındığında kayıttaki söz konusu cüzler (eczâ) ifadesinin yedi cüzü ifade ettiği düşünebilir. Bununla birlikte mushafın bölümlendiği her bir cüzün ayrı bir cilt olarak düzenlenip düzenlenmediği konusu net değildir. Ancak cüz sonlarının yazılı olduğu varakların arka yüzlerinin boş bırakılarak bir sonraki cüze başlanmaması, her bir cüzün müstakil halde tertip edildiği fikrini güçlendirmektedir. Mushafın vâkıfı Rabî’a b. Abdurrahman b. Abdullah b. Rabî’a el-Kinânî olup mushafı hicri 260 (mi-

ladi 873-874) senesinde Şam Emevî Camii'ne vakfetmiştir. Söz konusu kayıta vâkıfın dede isimlerine ve mensup olduğu kabileye kadar zikredilmesi dikkat çekicidir. Zira erken dönem mushaf vakfiyelerinde bu durumun aksine vâkıfın isminin çoğunlukla son derece kısa biçimde kaydedildiği görülmektedir ki Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'nın vakfiyeleri bunun örneğini teşkil eder.²⁸

Kinânî Mushafı'nda Ayet Sayımına Dair Göstergeler

Kinânî Mushafı'nın esas aldığı ayet sayımını ortaya koyan üç temel unsur bulunmaktadır: sûre başları, her bir ayet sonunda yer alan durak işareti ve her on ayet sonuna eklenen ta'şîr işareti. Beş ayetin sonuna eklenen tahmîs işareti ise bu mushafta yer almamaktadır. Mushafın mevcut varaklarına göre ayet sonuna eklenen işaretlerin toplamı 486 kadardır. Bunların 57'si ta'şîr sembolüyle geri kalan 429 işaret durak işaretidir. Bu mushafta durak olarak daire formunda dört veya beş çizgi (𐤎); üst üste istif formunda sıralanmış eğimli iki, üç, dört, beş veya altı çizgi (𐤏), ayrıca üçgen formunda tertip edilmiş üç çizgi (𐤐) gibi farklı semboller kullanılmıştır. Ta'şîr ise üst ve alt kısımlarında yeşil; sağ ve sol kısımlarında kırmızıyla boyanmış dört daireyi ihtiva eden kahverengi çerçeveli bir daire motifiyle gösterilmiştir (bk. Tablo 1).

db | 675

Kinânî Mushafı'nda hem durak hem de ta'şîr işaretleri için yazım sırasında genellikle yeterli boşluğun bırakıldığı görülmektedir. Mushafta ta'şîrler düzenli olarak eklenmiş olmakla birlikte durak işaretleri yeknesak olarak uygulanmamıştır. Özellikle ayet sonlarının satır bitimine denk geldiği durumlarda, durak işaretlerinin çoğunlukla ihmal edildiği fark edilmektedir.²⁹ Dolayısıyla mushafta metin için belirlenen alanın korunmasına mümkün olduğunca özen gösterilmiştir.³⁰ Ayrıca mushafta sûrelerin son ayetleriyle cüz sonunda yer alan ayetler durak işaretiyle belirtilmemiştir.³¹ Bu durum, kâtibin ayet sonu olduğu aşikâr olan yerlere

²⁸ Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihi*, 69-71, 106-109.

²⁹ Yedi sayım sistemine göre ittifakla ayet sonu kabul edilip Kinânî Mushafı'nın işaret içermediği 115 yerin 48'i satır sonunda yer almaktadır. Bununla birlikte satır sonunda olmasına rağmen durak işaretinin eklendiği yerler de vardır (bk. ŞE 637/11sol,

str. 8:).

³⁰ Erken dönem mushaflarının sayfa tertibinde görülen geometrik düzenleme hakkında bilgi için bk. Alain Fouad George, "The Geometry of the Qur'an of Amajur: A Preliminary Study of Proportion in Early Arabic Calligraphy", *Muqarnas* 20 (2003), 12.

³¹ Sûre sonunda yer almasına rağmen son ayetin durak işaretiyle belirtildiği bir istisna bulunmaktadır. Mü'min sûresinin son ayetinin ardından durak işareti eklenmiş ve bu

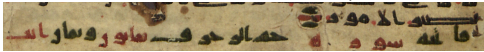
durak işareti koyma ihtiyacı duymadığını göstermektedir. Buna mukabil ayet sonu onlu bir sayıya tekabül ettiğinde ister satır sonuna rastlasın ister sûre sonunda yer alsın ayetin sayısını belirtmek maksadıyla ta'şîr işareti ilave edilmiştir.³² Durak işaretlerinin bu düzensizliğine karşın sûre başlangıçlarında besmele sonrasına durak işareti mutlaka eklenmiştir (bk. Şekil 1 ve 5).

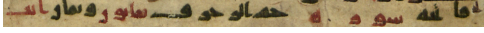
Kinânî Mushafı'nda besmelelerin sonrasına durak işareti eklenmiş olsa da sayım sistemlerinin hiçbirisinde besmele, Fâtiha sûresi dışındaki sûrelerde müstakil bir ayet olarak kabul edilmemektedir. Bu hususta tek ihtilaf Fâtiha sûresine ilişkindir: Kûfî ve Mekî sayım sistemleri besmeleyi bu sûreden bir ayet olarak kabul edip "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ayetini ikinci ayet olarak sayarken diğer sayım sistemleri besmeleyi müstakil bir ayet olarak görmeyip sûreyi "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ayetinden itibaren numaralandırmaktadır.³³ Fâtiha dışındaki sûrelerde ise besmelenin toplam ayet sayına dâhil edilmeyeceği hususunda tüm sayım sistemleri ittifak içindedir. Bu durumda besmelenin bir fâsıla işlevi gördüğü, dolayısıyla bir sûrenin bittiğini ve diğerinin başladığını göstermek üzere sûre başlarına eklendiği söylenebilir.³⁴ Bu doğrultuda Kinânî Mushafı'nda besmelelerin sonunda görülen durak işaretlerinin, besmeleyi o sûreye ait müstakil bir ayet sayma maksadıyla eklenmediğini ileri sürmek mümkündür. Nitekim söz konusu mushafta besmelenin durak işaretiyle belirtildiği sûrelerden biri olan Yûsuf sûresinin ayet sayısına ilişkin literatürde tam bir birliğin bulunması ve Kinânî Mushafı'nın da bu birliğe muvafakat etmesi, bu yorumu desteklemektedir (bk. Tablo 4, str. 2). Dolayısıyla kâtibin bu işaretle-

676 | db

işaret, satır boyunca aralıklı biçimde yinelenmiştir (bk. ŞE 12914/174:).

³² Satır sonundaki örnek için bk. ŞE 637/9sol, str. 3:

; sûre sonundaki örnek için bk.

ŞE 12869/174:

³³ Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 53-57, 139. Bununla birlikte Fâtiha sûresinin ayet sayısının yedi olması konusunda uzlaşa vardır. Zira besmeleyi müstakil ayet değerlendirmeyen sayımlar, (Kûfî sayıma göre 7. ayetteki) "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" ifadesini 6. ayetin sonu kabul ettikleri için sûrenin ayet sayısı yine yediye çıkmaktadır. bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 139.

³⁴ Besmele ayeti (Neml 27/30) nazil olmadan önce sahabenin bir sûrenin bitişi ile diğerinin başlangıcını ayırt edemediği, bu ayetin nüzûlüyle beraber sûre başlangıç ve sonlarının açıklık kazandığına dair rivayet için bk. Kara, *Addu'l-Ây İlmi*, 47.

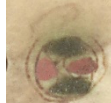
meyi, besmele ile sûrenin ilk ayetini ayırmak amacıyla uyguladığı varsayılabilir.

Kinânî Mushafı'nda ta'şîr işaretlerinin çevresinde yine kahverengi mürekkeple yazılmış harf sembolleri dikkat çekmektedir. Söz konusu harf sembollerinin bir kısmı açık bir şekilde tanımlanabilirken diğer kısmının delaleti tam olarak anlaşılmamaktadır. Bazı ta'şîr işaretlerinin çevresinde ise herhangi bir sembole rastlanmamaktadır. Söz konusu yerlerde harf sembolünün silinmiş veya baştan hiç yazılmamış olması muhtemeldir. Ta'şîr işaretlerinin çevresindeki sembollerden belirli bir harfe benzerliği açık olanlar incelendiğinde, bu harflerin, bulundukları ayetlerin ebced hesabına³⁵ göre sayısal değerlerine karşılık geldiği görülmektedir. Nitekim Tablo 1'de beşinci, altıncı ve onuncu satırların dışındaki satırlarda yer alan örneklerin, bulundukları ayet numaralarının ebced tertibindeki karşılıkları olan harflere benzerlikleri belirgindir. Bu örnekler üzerinden Kinânî Mushafı'nda ta'şîrlerin sayısal karşılıklarını ifade eden sembollerin yer aldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1: Kinânî Mushafı'nda Beraberinde Harf Sembolü Bulunan Ta'şîr İşaretlerinden Örnekler

Sıra	Envanter No.	Yer	Motif	Ayet Sayısı	Ebced Karşılığı	Görsel
1	ŞE 8911/3sağ	Fetih 48/10	Ta'şîr	10	yâ (ي)	
2	ŞE 12914/175sol	Fussilet 41/22	Ta'şîr	20	kâf (ك)	
3	ŞE 8911/2sağ	Muham-med 47/29	Ta'şîr	30	lâm (ل)	
4	ŞE 12869/173sol	Şûrâ 42/43	Ta'şîr	40	mîm (م)	
5	ŞE 637/11sol	Yûsuf 12/50	Ta'şîr	50	nûn (ن)	

³⁵ Ebced hesabı ve bu hesaba göre harflerin sayı değerleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa İsmet Uzun, "Ebced", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/68-70.

6	ŞE 4630/1	Yûnus 10/59	Ta'sîr	60	<i>sîn</i> (س) [Me- ğaribe-ye ³⁶ göre şâd (ص)]	
7	ŞE 12995/ 30	Mû'min 40/69	Ta'sîr	70	<i>ayn</i> (ع)	
8	ŞE 803/2sağ	Yûnus 10/79	Ta'sîr	80	<i>fe</i> (ف)	
9	ŞE 637/1	Yûnus 10/89	Ta'sîr	90	<i>şâd</i> (ص) [Meğaribe-ye göre <i>dâd</i> (ض)]	
10	ŞE 637/2sağ	Yûnus 10/99	Ta'sîr	100	<i>kaf</i> (ق)	

678 | db Kinânî Mushafı'nda ayet sonlarına eklenen durak ve ta'sîr işaretleri-
nin kronolojisi konusunda bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür.
Mushafta çok sayıda örnekte i'râb noktasıyla durak işaretinin çakıştığı ve

³⁶ Mağrib ebced sisteminde bazı harflerin diziliminde ve buna bağlı olarak sayısal karşılıklarında farklılıklar bulunmaktadır. Meşrik sistemine göre altmıştan dört yüze ve sekiz yüzden bine kadar olan sayıların tekabül ettiği harfler *sa'feş* (سعنفس), *qaraset* (قرشت) ve *daẓağ* (دظنغ) şeklinde sıralanırken Mağrib sisteminde *şafad* (شعفس), *qaraset* (قرشت) ve *zağāş* (ظغنش) olarak dizilir. bk. Uzun, "Ebced", 10/68.

Meşrik Sistemi	س	60	ق	100	ض	800
	ع	70	ر	200	ظ	900
	ف	80	ش	300	غ	1000
	ص	90	ت	400		
Mağrib Sistemi	ص	60	ق	100	ظ	800
	ع	70	ر	200	غ	900
	ف	80	س	300	ش	1000
	ض	90	ت	400		

durak işaretinin i'râb noktasının altında kaldığı görülmektedir (bk. Şekil 3). Bu görünüm, durak işaretlerinin önce, i'râb noktalarının sonra eklendiğini ortaya koymaktadır. Dahası durak işaretlerinin mürekkebi, ana metnin mürekkebine renk ve sayfadaki kalıcılık bakımından benzerlik arz etmektedir. Ayrıca durak işaretleri birçok yerde i'câm noktalarıyla aynı kalem ucuyla eklenmiş gibi bir görünüme sahiptir (bk. Şekil 4).³⁷ Bu gözlemler, durak işaretlerinin yazımla eş zamanlı olarak eklendiğini düşündürmektedir. Ta'şîr işaretlerine gelince, bunların ilk önce kahverengi mürekkeple işaretlendiği, sonradan -muhtemelen sûre isimlerinin yazılmasına yakın bir zamanda- kırmızı ve yeşil mürekkeple tezyin edildiği ileri sürülebilir. Dolayısıyla ayet sonu işaretlerinin mushafın üretim sürecinin bir parçası olarak mushafa eklendiği sonucuna ulaşılabılır. Bunlara ilaveten ta'şîr işaretlerinin çevresindeki harf sembollerinin mushafa hangi aşamada eklendiğini belirlemek güçtür. Ancak ta'şîr motiflerindeki tahrir çizgisinin mürekkebiyle olan benzerlikleri dikkate alındığında, bu sembollerin ta'şîr işaretleriyle birlikte veya onlara çok yakın bir dönemde ilave edilmiş olabileceği varsayılabilir. Kinânî Mushafı'nda ayet sonu işaretlerinin mushafın üretim sürecinin bir unsuru olarak yazıma dâhil edildiği fikri, bu mushafta ayet sayımının rastgele değil, bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiği değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

db | 679

ŞE
637/13sağ,
str. 3

ŞE 12808/255sağ, str. 7

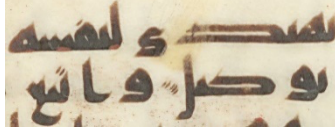
ŞE 803/3, str. 15

Şekil 3: Kinânî Mushafı'nda Durak İşaretiyle i'râb Noktasının Birbirleriyle Çakıştığı Örnekler

³⁷ Kinânî Mushafı'nda nadiren kullanılan i'câm noktalarının yazım süreciyle eş zamanlı olarak eklendiğini söylemek mümkündür. Nitekim i'câm noktalarının, kullanılan mürekkebin rengi ve sayfada kalıcılığı bakımından ana metne benzerlik gösterdiği açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Ayrıca i'câm ve i'râb noktalarının aynı harf üzerinde üst üste geldiği örneklerde, i'câm noktalarının i'râb noktalarının altında kaldığı görülmektedir bk. ŞE 637/4sağ, str. 2:

rülmemektedir bk. ŞE 637/4sağ, str. 2:

Şekil 4: Kinânî Mushafı'nda Durak İşaretiyle İ'câm Noktasının (Çizgi) Kalem Ucu Benzerliğini Gösteren Örnek (ŞE 637/2sol, str. 1 ve 2)

Sûre başlıklarına gelince Kinânî Mushafı'nın mevcut varaklarında dokuz sûre başlığı bulunmaktadır. Söz konusu başlıklar sûrenin ismiyle birlikte o sûrenin ayet sayısına dair bilgi içermektedir ve kadim mushaflarda sıkça rastlanan "فاتحة سورة" ifade kalıbıyla³⁸ başlamaktadır. Bu başlıklar, mushafta bir satır aralığında bırakılmış boşluğa metindeki yazım tarzına benzeyen kûfî bir hatla yazılmıştır (bk. Şekil 5). Daha önce belirtildiği üzere sûre başlıkları sayfanın standart satır sayısını oluşturan bir satır olarak sayılmakta, yani on sekiz satırlık düzenin bir parçası hâlinde yer almaktadır. Dolayısıyla hem başlıklar için bir satırlık boşluğun ayrılması hem de sayfadaki on sekizlik satır düzeninin bu başlıklarla birlikte hesap edilmesi sûre başlıklarının mushafın ana metnine yakın dönemde yazıya geçirildiğine yönelik bir kanıt olarak ele alınabilir.

680 | db

Şekil 5: Yûnus Sûresinin Son Ayetiyle Hûd Sûresinin Başlangıcını İçeren Varak (ŞE 637/2sol)

Ayet Sayım İncelemesindeki Yöntem

Kinânî Mushafı'ndaki ayet sayımına dair yer alan göstergelerin analizine geçmeden önce bu analizde izlenecek usulden söz etmek yerinde olacaktır. Mushaftaki sayım sistemini tespit etmek için sûre başlıklarındaki bilgiler ile ayet sonu işaretleri kullanılmıştır. Bu işaretlerin, ilgili sûrenin kaçınıcı ayetini gösterdiğine dair sayısal karşılıkları hesaplanmış, elde edilen değerler kaynaklarda kaydedilen yedi sayım sistemiyle karşılaştırılmıştır. Ayet sonu işaretlerinin sayısal karşılıklarının hesaplanmasında ise ta'şîr işaretleri esas alınmıştır. Kinânî Mushafı'nda bir ayet sonunda işaret olması ve bunun bir sayım sistemiyle örtüşmesi tek başına yeterli veri olarak değerlendirilmemiştir. Çünkü bu mushaf ile yedi sayım

³⁸ Bu husustaki örnekler için bk. Abay, Hz. Osman Sonrası Mushaf Tarihi, 32-34.

sistemi aynı yeri ayet sonu kabul etse dahi, söz konusu yerin sûrede kaçınıcı ayete tekabül ettiği farklılık gösterebilmektedir. Mushafın tamamı incelemeye dâhil edilemediğinde de sadece belirli bir yerde işaretin mevcudiyeti veya eksikliği bir sonuca ulaştırmamaktadır. Bu nedenle özellikle varakları eksik olan mushaflarda daha güvenilir sonuçlar elde etmek için sadece belirli yerlerin ayet sonu kabul edilip edilmediğine değil, bu yerlerin sûrenin kaçınıcı ayeti olarak sayıldığına da bakmak gerekir.

Diğer yandan daha önce de ifade edildiği üzere Kinânî Mushafı'nda ta'şîrin aksine her bir ayet sonunu göstermek üzere eklenen durak işaretleri muntazam değildir. Nitekim mushafta yedi sayım sisteminin tümüne veya en azından birine göre ayet sonu kabul edilen toplam 627 yerin 478'inde ayet sonu işareti bulunmaktadır. Söz konusu 627 yerden 590'ının ayet sonu kabul edilmesi konusunda ise yedi sayım sistemi ittifak etmektedir; Kinânî Mushafı'nda ise ittifaka konu olan yerlerin tespit edilebildiği kadarıyla³⁹ 463'ünde ayet sonu işareti yer almaktadır. Bu işaretlerin 55'ini oluşturan ta'şîrler dışında bırakıldığında Kinânî Mushafı'nın ittifaka konu olan yerlerin yaklaşık %78'inde durak işareti ihtiva ettiği görülmektedir. Ayrıca mushafta durak işaretinin eksik olduğu birçok yerin kâtip tarafından ayet sonu kabul edildiği tespit edilmektedir. Mesela mushafta Hûd sûresi 38. ayetteki "نَسْخَرُونَ" kelimesinin akabinde ayet sonu işareti yer almamaktadır. Buna karşılık sûrenin 30. ve 40. ayetleri gösteren iki ta'şîr arasındaki ayet sayısı ancak işaret içermeyen söz konusu yer hesaba katıldığında ona tamamlanmaktadır (bk. ŞE 637/4sol).

Durak işaretlerine ilişkin bu tutarsızlıklar, söz konusu işaretlerin tek başına güvenilir kabul edilmemesini gerektirmektedir. Bu nedenle mushafın ayet sayımı analizinde ta'şîr işaretlerini takip eden ve bu sayede sayısal karşılığı tespit edilebilen durak işaretleri esas alınmıştır. Bununla birlikte yedi sayım sisteminden farklı olarak yalnızca Kinânî Mushafı'na özgü bulunan durak işaretleri analize dâhil edilmiştir. Sayısal karşılıkları her durumda hesaplanamasa da bu işaretler, mushafın yedi sayım sistemiyle olan uyumunu veya uyumsuzluğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

³⁹ İttifaka konu olan 590 yerden on ikisinde Kinânî Mushafı'nın durak işareti içerip içermediği, varakların hasar görmesi sebebiyle tespit edilememektedir.

Kinânî Mushafı'nın Yedi Sayım Sistemine Göre Analizi

Kinânî Mushafı'nın yedi farklı sayım sistemi (Medeniyyü'l-evvel, Medeniyyü'l-ahîr, Mekkî, Basrî, Kûfî, Dimaşkî ve Hımsî) ile mukayese edildiği analiz, mushafın Dimaşkî sayımla örtüştüğünü göstermektedir. Nitekim mushafta incelemeye dâhil edilen 354 yerden 338'sinin Dimaşkî sayımla uyumlu olduğu görülmektedir. Bu bulguya göre Kinânî Mushafı'nın Dimaşkî sayımla uyum oranı %95,48'dir. Yalnızca ta'sîr işaretleri esas alındığında ise mushaftaki 57 ta'sîrden 56'sı Dimaşkî sayımla uyum arz etmektedir ve uyum oranı %98,24'e yükselmektedir (bk. Tablo 2).⁴⁰

Tablo 2: Kinânî Mushafı'ndaki Ta'sîr İşaretlerinin Karşılık Geldiği Ayet Sayısı ve Bunların Yedi Sayım Sistemi ile Mukayesesi

Sûre	Kelime	Kinânî Mushafı'nda Sembol/Sayısal Karşılığı	Medenî I	Medenî II	Mekkî	Basrî	Kûfî	Dimaşkî	Hımsî
Tevbe	الْحَمْدُ	Ta'sîr	70	69	69	69	70	69	70
Tevbe	الِيم	Ta'sîr	80	80	80	80	79	80	80
Tevbe	الْعَظِيم	Ta'sîr	90	90	90	90	89	90	90
Yûnus	نَحْنُ	Ta'sîr	60	59	59	59	59	60	60
Yûnus	يُنْخَلُونَ	Ta'sîr	70	69	69	69	69	70	70
Yûnus	عَلِيم	Ta'sîr	80	79	79	79	79	80	80

⁴⁰ Bu tabloda, Muhammet Abay'ın hazırladığı tablodan yararlanılmıştır. Tablonun ilk sütununda sûre ismi, ikinci sütunda ayet sonu kabul edilen kelime belirtilmiş, hemen sonrasındaki iki sütunda, Kinânî Mushafı'nda ilgili ayet sonundaki sembol türü ve bu sembolün karşılık geldiği sayı bilgisi aktarılmıştır. Mushaftaki her bir işarete yer vermek çalışmanın hacmini arttıracığı için bu tabloda sadece ta'sîr işaretleri gösterilmiştir. Tablonun sonraki yedi sütunu ise ilgili ayet sonunun Medeniyyu'l-evvel, Medeniyyu'l-ahîr, Mekkî, Basrî, Kûfî, Dimaşkî ve Hımsî sistemde karşılık geldiği sayıları içermektedir. Bu yedi sistemden Medeniyyu'l-evvel, "Medenî I" olarak Medeniyyu'l-ahîr "Medenî II" olarak kısaltılmıştır. Kinânî Mushafı'ndaki ayet sonu, herhangi bir sayım sisteminde yer almadığında ilgili hücreye "x" işareti konmuştur. Kinânî Mushafı, yedi sayımdan birileriyle örtüştüğü durumda, bu hücreler açık morla vurgulanmıştır. Kinânî Mushafı'nın hiçbir sayımla uyumlu olmadığı durumda, ilgili hücre kırmızıyla renklendirilmiştir. Ayet sayımı bakımından yedi sayım sisteminde ittifaka konu olan iki sûre (Yûsuf ve Fetih sûreleri) açık krem rengiyle belirtilmiştir. Tablonun en altında mushafın ta'sîr işaretleri bakımından yedi sayım ile olan toplam uyum oranları sunulmuştur. Son olarak tabloda yıldızla işaretlenen hücreler, ihtilafa delalet etmektedir; Sâffât sûresinin kûfî sayımla göre 170. ve 180. ayetleri hususunda el-Medeniyyu'l-ahîr sayımının nispet edildiği iki kâriden Ebû Ca'fer (öl. 130/747-48) ve Şeybe b. Nisâh (öl. 130/747-748) arasında ihtilaf bulunmaktadır. Mushafın içerdiği ayet sonlarının yedi sayım sistemindeki karşılığı için bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 160, 163, 165, 167, 169, 171, 210, 212, 214, 216, 218, 220-221, 228-229; Ca'berî, *Hüsnü'l-meded*, 330-331, 334, 337-338, 341, 344-345, 347-348, 406, 410, 414-415, 417-418, 420-421, 423, 425, 436-437, 439.

Yûnus	يَعْلَمُونَ	Ta'sîr	90	89	89	89	89	89	90	90
Yûnus	مُؤْمِنِينَ	Ta'sîr	100	99	99	99	99	99	100	100
Yûnus	الْحَكِيمِينَ	Ta'sîr	110	109	109	109	109	109	110	110
Hûd	فَخُورٌ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	10	10	10
Hûd	يُبَصِّرُونَ	Ta'sîr	20	20	20	20	20	20	20	20
Hûd	تَذَكَّرُونَ	Ta'sîr	30	30	30	30	30	30	30	30
Hûd	قَلِيلٌ	Ta'sîr	40	40	40	40	40	40	40	40
Hûd	مُتَّقِرُونَ	Ta'sîr	50	50	50	50	50	50	50	50
Hûd	مُجِيبٌ	Ta'sîr	60	60	60	60	61	60	61	
Hûd	يَعْفُوبٌ	Ta'sîr	70	70	70	70	71	70	71	
Hûd	بَقَرِيبٌ	Ta'sîr	80	80	80	79	81	80	80	
Hûd	بَعِزٌّ	Ta'sîr	90	91	91	91	89	91	90	91
Hûd	تَثْبِيبٌ	Ta'sîr	100	101	101	101	99	101	100	101
Hûd	خَبِيرٌ	Ta'sîr	110	111	111	111	109	111	110	111
Hûd	عَمَلُونَ	Ta'sîr	120	120	x	x	119	121	120	121
Yûsuf	فَاعِلِينَ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	10	10	10
Yûsuf	الزَّاهِدِينَ	Ta'sîr	20	20	20	20	20	20	20	20
Yûsuf	مُتِّينٌ	Ta'sîr	30	30	30	30	30	30	30	30
Yûsuf	يَعْلَمُونَ	Ta'sîr	40	40	40	40	40	40	40	40
Yûsuf	عَلِيمٌ	Ta'sîr	50	50	50	50	50	50	50	50
Yûsuf	نَقَرِيُونَ	Ta'sîr	60	60	60	60	60	60	60	60
Yûsuf	لُسْرُقُونَ	Ta'sîr	70	70	70	70	70	70	70	70
Ra'd	الْمُتَعَالِ	Ta'sîr	10	10	10	10	9	10	10	10
Ra'd	الْأَمْثَالِ	Ta'sîr	20	19	19	19	19	17	20	20
Ra'd	مَنْعٌ	Ta'sîr	30	27	27	27	28	26	30	30
Ra'd	مُتَابٍ	Ta'sîr	40	37	37	37	38	36	40	40
İbrâhîm	خَمِيدٌ	Ta'sîr	10	10	10	10	8	8	10	10
İbrâhîm	الْبَعِيدُ	Ta'sîr	20	21	21	21	19	18	20	20
Fâtır	وَالْبَصِيرُ	Ta'sîr	20	19	19	19	x	19	20	18
Fâtır	بَصِيرٌ	Ta'sîr	30	31	31	31	29	31	31	29
Sâffât	شَاهِدُونَ	Ta'sîr	150	150	150	150	149	150	150	150
Sâffât	الْمُخْلِصِينَ	Ta'sîr	160	160	160	160	159	160	160	160
Sâffât	يَعْلَمُونَ	Ta'sîr	170	170	169/170*	170	169	170	170	170
Sâffât	يَصِفُونَ	Ta'sîr	180	180	179/180*	180	179	180	180	180
Sâd	الْأَخْرَابِ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	11	10	10
Zümer	الْأَلْبَابِ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	9	10	10
Mü'min	سَبِيلِ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	11	10	10
Mü'min	يُؤْمِنُونَ	Ta'sîr	60	59	59	59	58	59	60	59

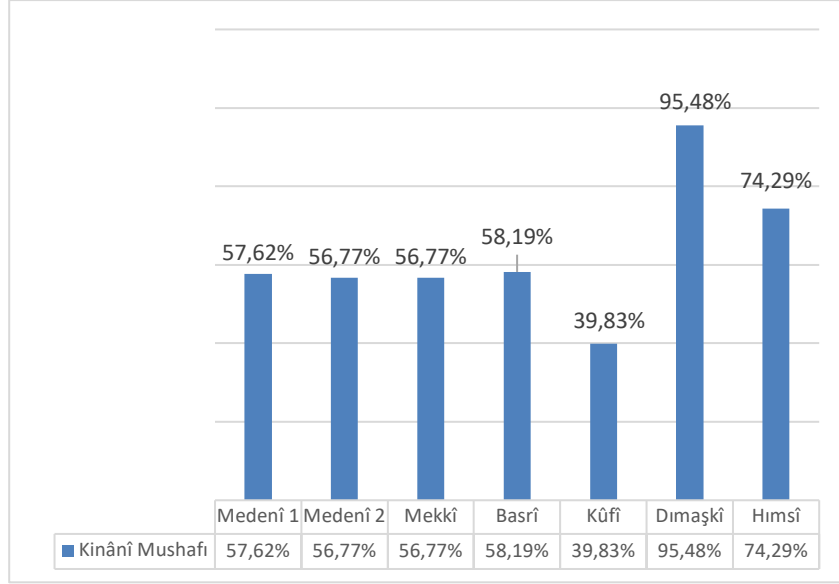
AYET SAYIMININ YAZMA MUSAHAFLARIN BÖLGESEL KÖKEN TESPİTİNDE ROLÜ:
HİCRİ ÜÇÜNCÜ ASIR ŞAM BÖLGESİ MEVKÜF MUSAHAFLARI ÖRNEĞİ

Mü'min	يُصْرَفُونَ	Ta'sîr	70	69	69	69	68	69	70	69
Mü'min	تَأْكُلُونَ	Ta'sîr	80	78	78	78	76	79	80	78
Fussilet	طَالِعِينَ	Ta'sîr	10	10	10	10	10	11	10	10
Fussilet	تَعْمَلُونَ	Ta'sîr	20	21	21	21	20	22	20	20
Fussilet	رُحِمَ	Ta'sîr	30	31	31	31	30	32	30	30
Fussilet	حَمِيدٍ	Ta'sîr	40	41	41	41	40	42	40	40
Fussilet	بَعِيدٍ	Ta'sîr	50	51	51	51	50	52	50	50
Şûrâ	الْأُمُورِ	Ta'sîr	40	40	40	40	40	43	40	41
Şûrâ	الْأُمُورِ	Ta'sîr	50	50	50	50	50	53	50	51
Mu-ham-med	وَعَثُونَكُمْ	Ta'sîr	20	20	20	20	21	19	20	21
Mu-ham-med	أَصْلَافُهُمْ	Ta'sîr	30	30	30	30	31	29	30	31
Fetih	عَظِيمًا	Ta'sîr	10	10	10	10	10	10	10	10
Fetih	مُسْتَقِيمًا	Ta'sîr	20	20	20	20	20	20	20	20

Ta'sîr Uyumluluk Oranı

	Medenî I	Medenî II	Mekkî	Basrî	Kûfî	Dımaşkî	Hımsî
Toplam	34	33	33	30	18	56	42
Yüzdelik	% 59,64	% 57,89	% 57,89	% 52,63	% 31,57	% 98,24	% 73,68

Görüldüğü üzere Kinânî Mushafı'nda gerek yalnızca ta'sîr işaretleri-
nin gerek bunlarla birlikte durak işaretlerinin incelenmesi, mushafın Dı-
maşkî sayımla belirgin bir uyum içinde olduğunu göstermektedir. Buna
karşılık Şam bölgesine ait bir diğer sayım sistemi olan Hımsî sayımla
mushafın toplamda 263 yerde; yalnızca ta'sîr işaretleri dikkate alındığın-
da ise 42 yerde örtüştüğü tespit edilmiştir; bu da tüm işaretler bakımın-
dan %74,29; ta'sîr işaretleri bakımından ise %73,68 oranında bir uyuma
karşılık gelmektedir. Dolayısıyla Dımaşk'ta vakfedilen Kinânî Mushafı'nın
Şam bölgesine ait sayım sistemleri arasında açık bir şekilde Dımaşkî sa-
yımla örtüştüğü ortaya çıkmaktadır. Kinânî Mushafı'nın incelemeye dâhil
edilen tüm işaretlerin (durak ve ta'sîr işaretleri birlikte) yedi sayım siste-
miyle mukayesesi neticesinde elde edilen uyum oranları grafik halinde
gösterilebilir (bk. Şekil 6).

Şekil 6: Kinânî Mushafı'nın Yedi Sayım Sistemine Benzerlik Oranı

Kinânî Mushafı ile Dimaşkî sayım arasındaki %4,5 oranındaki uyumsuzluğa gelince, bu uyumsuzluk toplam 354 yerin on altısında görülmektedir. On altı yerden sadece birinde, Tablo 2'de de görüldüğü üzere Fâtır sûresi 31. ayetteki “بَصِيرٌ” kelimesinde ta'şîr işareti bulunurken geri kalanların tamamında durak işareti yer almaktadır. Fâtır sûresindeki bu ta'şîr işareti, ilgili yeri 30. ayet olarak belirtmesi bakımından tüm sayımlara uyumsuzluk arz etmektedir. Ayrıca söz konusu ta'şîr sayımda hesaba katıldığında öncesinde yer alan üç ayet sonu da bu sebeple sayım sistemleriyle yine sayı bakımından uyumsuz hale gelmektedir. Bununla birlikte mushafta bu sûrenin 20. ayetini belirten ta'şîr işaretinin yer aldığı ayet sonu, yedi sayım sistemi arasında sadece Dimaşkî sayım ile uyumludur. Bu durum, 30. ta'şîr işaretinin yeri konusunda kâtibin yanlışlığa düşmüş olabileceğini düşündürmektedir. Uyumsuzluğun görüldüğü geri kalan on iki yerden altısının ise hiçbir sayım sisteminde ayet sonu kabul edilmediği görülmektedir. Kinânî Mushafı'na özgü olan bu altı yer tablo hâlinde gösterilebilir (bk. Tablo 3):

Tablo 3: Kinânî Mushaf ı'nda Durak İşareti İçerip Yedi Sayım Sistemi-
ne Göre Ayet Sonu Kabul Edilmeyen Altı Yer

Sıra	Envanter No.	Sûre/Ayet	Fâsıla
1	ŞE 637/14sağ, str. 12	Ra'd 13/17	جَفَاءَ
2	ŞE 637/15sağ, str. 6	Ra'd 13/31	جَمِيعًا
3	ŞE 12869/172, str. 8	Mü'min 40/3	الْعُقَابِ
4	ŞE 12869/174, str. 4	Şûrâ 42/48	الْبَلْعِ
5	ŞE 8911/1, str. 3	Muhammed 47/16	ءَانِفًا
6	ŞE 8911/4sağ, str. 13	Fetih 48/27	ءَامِينَ

Tablo 3'ün üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı satırında yer alan “الْعُقَابِ”, “الْبَلْعِ”, “ءَانِفًا” ve “ءَامِينَ” kelimeleri addu'l-ây literatüründe, bulundukları sûrelerin ayet sonlarındaki kelimelere (fâsılalara) benzerlik arz eden, ancak tüm sayım sistemlerine göre ayet sonu sayılmayan kelimeler arasında zikredilmiştir.⁴¹ Bu durumda kâtibin bu benzerlik sebebiyle yanlış olarak anılan dört kelimeye durak işareti eklemiş olduğu düşünülebilir. Zira bu dört örnekten “ءَامِينَ” kelimesinin yer aldığı Fetih sûresi yedi sayım sisteminde ayet sayısı bakımından ittifak edilen sûrelerden biridir; “ءَامِينَ” kelimesi dışındaki ayet sonlarında Kinânî Mushaf ı da bu ittifaka iştirak etmektedir. Ancak bu kelimedeki işaretleme dikkate alındığında, ilgili yer 26. ayet sonuna karşılık gelmektedir. Buna bağlı olarak öncesindeki iki ayet (Fetih sûresi 25. ve 26. ayetler) sırasıyla 24. ve 25. ayet sonlarına tekabül etmekte ve böylece bu iki ayet sonu bütün sayım sistemleriyle sayısal açıdan uyumsuzluk arz etmektedir. Aynı durum Şûrâ sûresinin kûfî sayıma göre 48. ayetindeki “الْبَلْعِ” kelimesinde bulunan durak işareti için de geçerlidir. Bu işaretin esas alınması hâlinde hemen öncesinde “نَكِيرٍ” kelimesinde yer alan durak 43. ayetin sonunu göstermektedir. Oysa “نَكِيرٍ” kelimesinin 43. ayet olarak kabul edilmesi, sayım sistemlerinin hiçbirisiy-

⁴¹ “الْعُقَابِ” (Mü'min 40/3) için bk. Ca'berî, *Hüsnü'l-meded*, 421. “الْبَلْعِ” (Şûrâ 42/48) için bk. el-Kasım b. Firruh eş-Şâtibî, *Nâzimetu'z-zuhr fî addi'l-ây*, thk. Beşir Hasan el-Himyerî (Riyad: Kursiyyu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Ulûmihi bi-Câmiati'l-Meliki Suud, 1436/2014-2015), 84. “ءَانِفًا” (Muhammed 47/16) için bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 228; Ca'berî, *Hüsnü'l-meded*, 437. “ءَامِينَ” (Fetih 48/27) için bk. Ca'berî, *Hüsnü'l-meded*, 439.

le⁴² örtüşmemektedir. Tablo 3'ün birinci ve ikinci satırında yer alan “جَفَاءَ” ve “جَمِيعًا” kelimelerinin ise literatürde fâsıla benzeri olarak değerlendirildiklerine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Kinânî Mushafı'nın Dimaşkî sayımla örtüşmediği kalan üç yer, Hûd sûresinin -kûfî sayıma göre- 84. ayet sonundaki “مُحِيطٌ”, 85. ayet sonundaki “مُقْسِدِينَ” ve 86. ayet sonundaki “مُؤْمِنِينَ” kelimeleridir. Mushafta 90. ayet sonunu gösteren ta'şîr işareti dikkate alındığında bu kelimelere eklenen durak işaretleri sırasıyla 82., 83. ve 84. ayet sonlarına tekabül etmektedir (bk. ŞE 637/7). Söz konusu üç yerden ilk ikisi (“مُحِيطٌ” ve “مُقْسِدِينَ”), sayı değeri bakımından yedi sistemden Basrî sayıma uyum arz ederken üçüncü ayet sonu (“مُؤْمِنِينَ”), Hicaz ve Himsî sayımlarda ayet sonu kabul edilmiş olmakla beraber sayısal karşılık bakımından hiçbir sayımla uyumlu değildir. Ayrıca mushafta Hûd sûresi 90. ayet sonunu gösteren ta'şîrin tüm sayım sistemleri arasında sadece Dimaşkî sayımla uyumlu olması, 86. ayetteki “مُؤْمِنِينَ” kelimesine durak işaretinin yanılarak eklendiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Zira söz konusu yer, Basrî ve Kûfî sayımlarla birlikte Dimaşkî sayımda ayet sonu kabul edilmemektedir. Bu kelimenin, Hicaz sayımlarıyla birlikte Himsî sayımda ayet sonu kabul edilmesinin kâtibi yanılttığı düşünülebilir. Ayrıca sûrenin bu üç yer dışında Dimaşkî sayım ile olan uyumun tam olması, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

db | 687

Sonuç olarak Kinânî Mushafı'nın Dimaşkî sayımdan ayrıldığı on altı ayet sonundan altısı literatürde yer almazken geri kalanlar ayet sonu kabul edilme bakımından literatür ile örtüşmektedir. Ancak bunlar içinde iki yer hariç diğerleri, sayısal karşılık bakımından herhangi bir sayımla uyum göstermemektedir. Söz konusu on altı yerden yalnızca birinde ta'şîr işareti bulunmakta, geri kalanında ise durak işaretleri yer almaktadır. Durak işaretleri ise daha önce de belirtildiği üzere, mushaf genelinde tutarsız bir biçimde eklenmiştir. Dolayısıyla gerek uyum oranının yüksekliği gerekse uyumsuzlukların sayı ve mahiyeti dikkate alındığında, Kinânî Mushafı'nın ayet sayımında Dimaşkî sistemi esas aldığı söylemek

⁴² Kaynaklarda Şûrâ sûresine ilişkin Basrî sayımda ihtilaf bulunduğu yönünde bir bilgi de aktarılmaktadır. Bu bilgiye göre Basrî sayımın isnat edildiği isimlerden biri olan Eyyüb b. Mütevekkil (öl. 200/815-816), ittifakla ayet sonu sayılan, kûfî sayıma göre 30. ayet sonunda yer alan “مَكِّي” kelimesini ayet sonu kabul etmemektedir. Bu bilgi esas alındığında Kinânî Mushafı'nda “مَكِّي” kelimesinin 43. ayet sonu olarak kabul edilmesi, Eyyüb b. Mütevekkil'den nakledilen söz konusu sayıma uyum sağlamaktadır. Ancak Dâni, Eyyüb'e dayandırılan bu rivayetin sahil olmadığı değerlendirmesinde bulunmuştur. bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 221.

mümkündür. Bu çerçevede uyumsuzluğun ortaya çıktığı yerler kâtibin muhtemel hataları olarak değerlendirilebilir. Bu hususta gündeme getirilebilecek bir diğer ihtimal, bölgede söz konusu farklılıkları içeren farklı bir sayım geleneğinin mevcut olmasıdır. Ancak farklılığın görüldüğü yerlerin bir kısmının addu'l-ây literatüründe ayet sonu sayılma veya sayılmama ve ayet numarası bakımından ittifaka konu edilmiş olması, ayrıca incelemenin yeknesak biçimde eklendiği görülen ta'sîr işaretleriyle sınırlandırılması durumunda Dimaşkî sayımla %98,24 oranında yüksek bir uyumun ortaya çıkması, bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Kinânî Mushafı'ndaki sûre başlıklarında yer alan ayet sayısı verileri de Dimaşkî sayımla olan uyuma dair bu sonucu desteklemektedir (bk. Tablo 4). Nitekim mushafta yer alan dokuz sûre başlığındaki ayet sayımı istikrarlı bir şekilde Dimaşkî sayımla karşılık gelmektedir.⁴³ Bu başlıklardan üçünde belirtilen sayı, Dimaşkî sayımın yanı sıra farklı sayımlarla da uyurken (bk. Tablo 4, str. 1, 4 ve 7) ikisindeki sayı Şamî sayımla yani Dimaşkî ve Himsî sayımlara (bk. Tablo 4, str. 3, 5 ve 8), birinde ise yalnızca Dimaşkî sayımla (bk. Tablo 4, str. 6) uyum arz etmektedir. Geriye kalan iki sûre, bütün sistemlerde aynı şekilde sayılmış olup Kinânî Mushafı da bu sayımla uyum göstermektedir (bk. Tablo 4, str. 2 ve 9). Sûre başlıklarına dair bu veriler, Kinânî Mushafı'nın Dimaşkî sayımı esas aldığı sonucunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tablo 4: Kinânî Mushafı'ndaki Sûre Başlıklarının İçerdiği Ayet Sayısı ve Bunların Uyumlu Olduğu Sayımlar

Satır	Sûre İsmi	Ayet Sayısı	Uyumlu Olduğu Sayım	Envanter No.
1	Hûd	122	Medeniyyu'l-evvel; Dimaşkî	ŞE 637/2sol
2	Yûsuf	111	Hepsi (ittifak)	ŞE 637/9sağ
3	İbrâhîm	55	Dimaşkî ve Himsî (Şamî)	ŞE 637/15sol
4	Sâd	86	Mekkî, Medeniyyu'l-evvel, Medeniyyu'l-ahîr, Dimaşkî ve Himsî (Şamî), Basrî (Eyyûp b. el-Mütevekkil)	ŞE 12808/255sağ
5	Zümer	73	Dimaşkî ve Himsî (Şamî)	ŞE 12808/255sol
6	Mü'min	86	Dimaşkî	ŞE 12869/172
7	Fussilet ⁴⁴	52	Basrî,	ŞE 12914/174

⁴³ Söz konusu dokuz sûrenin ayet sayılarına dair bilgi için bk. Dâni, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*, 165, 167, 171, 214, 216, 218, 220, 223, 229; Ca'berî, *Hüsnü'l-meded*, 337, 341, 347, 414, 417, 420, 423, 428, 439.

⁴⁴ Kinânî Mushafı'nda Fussilet sûresinin ismi *Ĥâ-mîmu's-secde* (حم السجدة) olarak yazılmıştır. *Ĥâ-mîmu's-secde*, Fussilet sûresinin isimlerinden birisidir. Sûrenin, *ĥâ-mîm* harfle-

			Dımaşkî ve Hımsî (Şamî)	
8	Zuhruf	88	Dımaşkî ve Hımsî (Şamî)	ŞE 12869/174
9	Fetih	29	Hepsi (ittifak)	ŞE 8911/2sol

Sonuç

260/873-874 senesinde Rabî'a b. Abdurrahman el-Kinânî adlı bir vâkıf tarafından Şam Emevî Camii'ne vakfedilmiş Kinânî Mushafı'nın ayet sayımı üzerine yapılan bu araştırmada, söz konusu mushafın bazı uyumsuzluklar bulunmakla birlikte Dımaşkî sayımı esas aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, hicri üçüncü asra ait bir mushafın günümüzde bilinen ayet sayım sistemlerinden birini temel almasını göstermesi bakımından kayda değerdir. Nitekim mushaflardaki ayet sayımını ele alan çalışmalarda, erken dönem mushaflarının genellikle belirli bir sayım sistemine tam olarak uymadığı, dolayısıyla bu mushafların yalnızca hangi sisteme daha fazla yakınlık gösterdiklerinin belirlenebildiği görülmektedir. Bununla birlikte 262/876 senesinde Şam bölgesindeki Sûr şehrine vakfedilen Amâcûr Mushafı belirli bir ayet sayımını esas alması bakımından Kinânî Mushafı'yla müştereklik arz etmektedir. Dolayısıyla bu iki mushafın ortaya koyduğu sonuç, hicri ilk asrın sonu ile ikinci asrın başlarında ayet sayımına dair ilk eserlerin telif edilmeye başlandığı dönemden yaklaşık bir buçuk asır sonra, bu sistemlerin bazı mushaflarda uygulanabilir ve takip edilebilir düzeyde yerleşiklik kazandığını göstermektedir. Mevcut veriler ışığında, tarih kaydı içeren mushaflar arasında günümüzde bilinen sayım sistemlerini yansıtan en erken örneğin Kinânî Mushafı olduğu söylenebilir. Kinânî Mushafı'nın ayet sayıları dışında cüz taksimatı bakımından da literatürde kaydedilen sistemlerden birine -yedili cüz sistemine- tam bir uyum göstermesi, bu mushafın sayım ilmi açısından bilinçli bir uygulamaya dayandığı fikrini teyit etmektedir. Ayrıca Kinânî Mushafı'nda ta'şîr işaretlerinin yanı sıra bunların sayısal karşılıklarını gösteren ebced harflerine de yer verilmesi, söz konusu bilinçli uygulamayı destekleyen bir başka kanıt olarak değerlendirilebilir.

Kinânî Mushafı'na ilişkin bu bulgular, mushafların bölgesel köken araştırmalarına da önemli katkılar sunmaktadır. Nitekim mushafın Dımaşkî sayımla uyumu, hicri üçüncü asrın ortalarında bu sayımın bölge

riyle başlayan sûreler arasında secde ayeti bulunan tek sûre olması sebebiyle bu isimle anıldığı belirtilmektedir. bk. Alemuddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlu'l-kurrâ' ve kemâlu'l-ikrâ'*, thk. Mervan el-Atiyye - Muhsin Harâbe (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1418/1997), 1/200; Emin Işık, "Fussilet Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/228.

mushaflarında uygulanmakta olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte aynı yüzyılda biri Sûr, diğeri Dımaşk şehrinde vakfedilen Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'nın Basrî sayımla ilişkili oldukları görülmektedir. Amâcûr Mushafı Basrî sayım ile tam bir uyum gösterirken Abdulmun'im Mushafı tam bir uyum sergilememekle birlikte %82 oranında benzerlik arz etmektedir. Bu durumda aynı dönem ve bölgeye ait üç mushafın ayet sayımı bakımından analizi, birbirinden farklı sonuçlara işaret etmektedir. Bu bulgular, Şam bölgesinde Dımaşkî sayımın yanı sıra Basrî sayımın da tedavülde bulunduğunu, ayrıca Basrî sayımla büyük ölçüde örtüşmekle birlikte günümüze ulaşmamış farklı bir ayet sayım sisteminin de bölgede varlık göstermiş olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç olarak ayet sayımının, bir mushafın menşeiini tespit etmede önemli bir ölçüt olarak kullanılabileceği, ancak bunun her mushaf için tek başına belirleyici nitelikte olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle belirli dönem ve bölgeye aidiyeti bilinen mushaflar üzerine yapılacak çalışmaların, hangi sayım sistemlerinin nerelerde ve hangi dönemlerde kullanımda olduğuna dair daha kapsamlı veriler sağlayacağı, bunun da menşei belir-siz mushaflara dair daha fazla bilgi edinilmesine katkı sunacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

- Abay, Muhammet. *Hız. Osman Sonrası Mushaf Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Ca'berî, İbrahim b. Ömer. *Hüsnü'l-meded fî ma'rifeti fenni'l-aded*. thk. Beşir Hasan el-Himyerî. Medine: Mucemme'u'l-Melik Fehd li-Tibâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 1432/2011.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Kuveyt: Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1414/1994.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Said. *el-Muhkem fî ilmi nakti'l-mesâhif*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1438/2017.
- Dutton, Yasin. "An Early Muşhaf According to the Reading of Ibn 'Âmir". *Journal of Qur'anic Studies* 3/1 (2001), 71-89.
- Dutton, Yasin. "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts (Part II)". *Journal of Qur'anic Studies* 2/1 (2000), 1-24.
- Dutton, Yasin. "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)". *Journal of Qur'anic Studies* 6/1 (2004), 43-71.
- Dutton, Yasin. "Two 'Hijâzî' Fragments of the Qur'an and Their Variants, or: When Did the Shawâdhdh Become Shâdhdh?" *Journal of Islamic Manuscripts* 8/1 (2017), 1-56.
- Fedeli, Alba. *Early Qur'anic Manuscripts, Their Text, and The Alphonse Mingana Papers Held in The Department of Special Collections of The University of Birmingham*. Birmingham: University of Birmingham, Institute for Textual Scholarship and Electronic Editing, Doktora Tezi, 2014.

- Genan, Betül. *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kuraat Tercihi: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu Örneği*. İstanbul: İFAV, 2025.
- Genan, Betül vd. "Şam Evrakı Koleksiyonu'nun Teşekkül Ettiği Kadim Bir Arşiv: Kubbe-tü'l-Hazne ve Tarihi". *İslam Tetkikleri Dergisi* 14/1 (27 Mart 2024), 89-119. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1385826>
- Genan, Şeyma. *Kadim Mushaflarda Zabt Geleneği; Şam Evrakı Koleksiyonu Kur'an Yazmaları Örnekleme*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025.
- George, Alain Fouad. "The Geometry of the Qur'an of Amajur: A Preliminary Study of Proportion in Early Arabic Calligraphy". *Muqarnas* 20 (2003), 1-15.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. *Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'l-mesâdir ve'l-mesâhif: Dirâse tatbikiyye fî mesâhif mahtûta*. Riyad: Merkezu Tefsir li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 1439/2018.
- Işık, Emin. "Fussilet Sûresi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/228-229. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Ebî Davud, Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhibbuddin Abdussubhân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Kara, Mehmet. *Sayısal Boyutlarıyla Kur'an Metni: Addu'l-Ây İlmi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2024.
- Özdirek Şahin, Betül. *Mushaf Neşriyatı ve Araştırmalarında Oryantalistlerin Paradigma ve Yöntemleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Rabb, Intisar A. "Non-Canonical Readings of the Qur'an: Recognition and Authenticity (The Hımşı Reading)". *Journal of Qur'anic Studies* 8/2 (2006), 84-127.
- Sehâvî, Alemuddin Ali b. Muhammed. *Cemâlu'l-kurrâ' ve kemâlu'l-ikrâ'*. thk. Mervan el-Atiyye - Muhsin Harâbe. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1418/1997.
- Şâtibî, el-Kasım b. Firruh. *Nâzimetu'z-zuhr fî addi'l-ây*. thk. Beşir Hasan el-Himyerî. Riyad: Kursiyyu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Ulûmihi bi-Câmiati'l-Meliki Suud, 1436/2014-2015.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Ebced". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kinânî Mushafı*. İstanbul: Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Şam Evrakı Koleksiyonu, ŞE 637, ŞE 803, ŞE 4630, ŞE 6662, ŞE 8911, ŞE 12808/254-256, ŞE 12869/172-174, ŞE 12914/174-177, ŞE 12995/29-30.
- "Mukaddime". *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân*. Kuveyt: Merkezu'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, 1414/1994.

